

مقدمه

صورت‌بندی پدیده‌هایی که پیرامون ما رخ می‌دهد، گاه به آسانی امکان‌پذیر است و گاه، به علت پیچیدگی و چندعلتی بودن پدیده، دشوار است. به هر حال، باید با نگاهی دقیق لایه‌های مختلف پدیده را کاوش کرد تا لایه‌های مبهم پدیدار پیچیده روشن شود. پدیده‌های فرهنگی - سیاسی معمولاً چنین خصیصه‌ای دارند. انقلاب اسلامی ایران یکی از دشوارترین و درعین حال ساده‌ترین این پدیده‌هاست. سادگی آن وقوع انقلابی مردمی است علیه نظام سیاسی حاکم که دو خصلت استبداد زدگی و استعماری بودن در جان آن ریشه دوانده بود. اما پیچیدگی پدیده به جهت ساختار انقلاب، عوامل ایجادکننده و ریشه‌های آن است. نظری‌های فراوانی درباره‌ی چگونگی وقوع انقلاب ایران داده شده است، از نظریه‌های ارزش‌گرا گرفته تا ساختارگرا، از ایده‌های اقتصادی و شبه مارکسیستی گرفته تا نگرش‌های ایده‌آلیستی و ...

در این مقاله برآنیم که مکان و جایگاه سازمان تشکیلاتی انقلاب اسلامی را، که همان مسجد است، قدری واکاوی کنیم و دریابیم که مسجد چگونه توانست ساختاری پی‌ریزی کند که در آن همه‌ی نیروهای انقلابی گرد هم آمدند و با اشتراک در مفاهیم انقلابی به سرعت به حوزه‌ی عمل رسیدند، به طوری که همزمان نظر و عمل انقلابی به صورت شبکه‌ای گسترده و به گونه‌ای خودکار همه‌ی ایران را درنوردید. از سوی دیگر، می‌خواهیم رابطه‌ی مسجد را با توده‌ی مردم، رهبران انقلابی و حاکمان بررسی کنیم تا نقش مسجد در هر سه مورد روشن شود.

پرسش بنیادین درباره‌ی نقش مساجد در حرکت‌های اجتماعی این است که در همه‌ی دنیای اسلام مساجد حضور داشته‌اند، اما در بخش عظیمی از خاک اسلام حاکمان مستبدی بوده‌اند که حاکمیتی ضد مردمی داشته‌اند؛ چرا در این مناطق مساجد نتوانسته‌اند نقشی انقلابی ایفا کنند؟ با طرح این سؤال، درواقع، در پی ضلع دیگری از این ماجرا هستیم که همان کنشگری مذهب شیعه است. این مذهب توانایی زیادی در خلق چنین فضاهایی با توجه به آموزه‌ها و مبانی معرفتی خود دارد. حال، تصویری از مسجد و عناصر فعال ارائه می‌دهیم تا بتوانیم فضای مورد نظر را ترسیم کنیم.

عناصر مسجد شیعی

مسجد محیطی است عبادی برای مسلمانان تا مراسم عبادی و مناسک خود را در آن برگزار کنند. درواقع، مؤمنان یا همان مخاطبانی که «اهل مسجد» نامیده می‌شوند، شرکت کنندگان در این فضای مذهبی هستند و روحانی یا امام جماعت رهبری مسجد را برعهده دارد؛ زیرا دو خصیصه‌ی مهم عدالت و تقوا (درحد قابل قبول) و آشنایی بمبانی دینی را دارد.

در مذهب شیعه، مسجد فعالیت مهم سیاسی دیگری نیز دارد و آن زنده نگه داشتن روایت‌های تاریخی‌ای است که فرااسطوره‌ای اما واقعی هستند. این روایت‌ها، همه‌ی آرمان مذهب شیعه را در خود جای داده است و اصلی‌ترین آن‌ها حادثه‌ی عاشورا و کربلاست. مسجد هر ساله به بازخوانی سوگمندانه و بازشناسی معرفتی این واقعه می‌پردازد و در قالب خطبه و عزاداری شیوه‌ای از نگرشی انسانی را می‌پروراند که در طول تاریخ به قوی‌ترین و عمیق‌ترین خاطره‌ی مذهبی شیعه منجر شده است.

تأثیر عاشورا در مکتب تشیع

واقعه‌ی عاشورا واقعه‌ای شگرف اما فرااسطوره‌ای است؛ زیرا بمجای تخیل‌های انسانی از واقعه‌ای عینی و تاریخی سخن می‌گوید. عاشورا فرامعرفتی نیز است؛ یعنی نه تنها همه‌ی آموزه‌های دینی را از نو می‌آموزد، بلکه بعدی عملی نیز دارد که علاوه بر نگرش در رفتار مؤمنان نیز اثر می‌گذارد. عاشورا به آرمان و الگویی آرمانی می‌انجامد که همه‌ی شیعیان را به عمل وادار می‌دارد. از این روست که در مکتب واقعی تشیع هر روز عاشورا و همه جا کربلاست. شیعیان با الهام از واقعه‌ی عاشورا و قیام اقلیت حقم‌دار علیه اکثریت باطل، همواره در پی اسلامی عملی هستند که ظلم را بر نمی‌تابد. کنش شیعیان در حوزه‌ی اجتماعی- سیاسی نیز کاملاً برگرفته از آرمان عاشورا است که مهم‌ترین عناصرش عدالت محوری، ظلم‌ستیزی، حمایت از مظلومان، حقیقت‌محوری و شجاعت است. عاشورا آموزه‌ای است عظیم که فرهنگ شهادت را رواج می‌دهد و شوقی درونی برای ایجاد جامعه‌ای آرمانی میان شیعیان بر می‌انگیزد.

مسجد و انقلاب اسلامی

حال، باتوجه به آنچه گذشت می‌توان پی‌برد که مردم در فضای اختناق و استبداد ایران آن روز و باتوجه به آموزه‌ها و مبانی معرفتی شیعی، زمینه‌ی مساعدی برای انقلاب داشتند. در آن دوران، مهم‌ترین ساختار تشکیلاتی مسجد بود. البته، در نوشتار ما، کارکرد رسانه‌ای مسجد بیشتر مدنظر است؛ لذا این بعد را بیشتر بررسی می‌کنیم.

مسجد سنتی ترین پایگاه رسانه‌ای در دنیای اسلام است. مسجد با نفوذ در عمقی ترین لایه‌های اجتماعی نوعی همبستگی اجتماعی را ایجاد می‌کند و کانون این همبستگی آموزه‌های دینی است. انقلاب اسلامی ایران نمادی کاملاً دینی دارد و حوادث اجتماعی را در بستر دین بازخوانی می‌کند. با آسیب‌شناسی گسست‌های اجتماعی و معرفتی، درمی‌یابیم که تنها راه پیشرو برای عبور از بحران آموزه‌های دینی است؛ زیرا از یک سو آموزه‌های دینی حیثیتی فعال و عمل‌گرا دارند و از سوی دیگر توانایی هدایت افکار عمومی و بسیج مردم، یکی از ویژگی‌های مهم دین در قلمرو نهضت‌های اجتماعی است. مسجد پایگاه تفسیر و تبلیغ آموزه‌های دین و حلقه‌ی اتصال معارف به لایه‌های اجتماعی است؛ از این رو نقش مسجد در پیدایش انقلاب اسلامی بسیار اساسی بود. ه

ه ر انقلاب یا تحولی که بخواهد ضد ساختار عمل کند به فضا و سازمانی تشکیلاتی نیاز دارد. انقلاب اسلامی انقلاب نخبگان نبوده است که از سازمان تشکیلاتی خاصی بهرمند باشد بلکه انقلاب توده‌ی مردم علیه نظام حاکم بوده است. انقلاب اسلامی برای پروراندن گفتمان بازگشت و ترویج خودآگاهی اجتماعی به فضایی خارج از ساختار قدرت نیاز داشت. فضایی که از طریق مساجد در دسترس بود.

شبکه‌ی مساجد

مساجد شبکه‌ی گسترده‌ی و سامان‌مندی داشتند که به جهت اشتراک فضا و متن، مفاهیم منسجم فراوانی را تولید کردند (مفاهیم انقلابی). همچنین، مساجد عمومی‌ترین نهاد جامعه بودند که با کمک عموم مردم کنش‌های اجتماعی بزرگی داشتند. گرچه موانعی وجود داشت، اما مسجد تنها فضای حوزه‌ی اشتراک همگانی بود و هیچ طبقه‌بندی، جنسیت و شرطی در آن وجود نداشت. مسجد مهم‌ترین کانون فعالیت عوامل انقلابی بود؛ زیرا روحانیان، که پیشروترین گروه در انقلاب بودند، امام مساجد بودند و از طریق منبر آرمان‌های مقاومت را به گوش مخاطبان می‌رساندند. مسجد تنها کانونی بود که در آن تبعیض، تقسیم‌بندی و طبقه‌بندی بین امام و مأموم وجود نداشت. عناصر درون مسجد مشارکت مشورتی و همگانی داشتند و این فضا بهترین زمینه بود برای خلاقیت، نوآوری و رشد طبیعی انسان‌های حاشیه‌نشین. چنین فضایی به ظهور و شکوفایی استعدادهایی منجر شد که تا قبل از آن در چنبره‌ی استبداد گرفتار شده و انسان‌هایی حاشیه‌نشین بودند.

توسعه و مسجد

چنین شد که کلیدواژه‌های مردم، روحانیت شیعی و مسجد سه ضلع انقلاب اسلامی ایران را بر محور مذهب کثشگر شیعه پدید آوردند، اما مساجد دو کار عمده ی دیگر را نیز باید پشتیبانی می‌کردند: حفظ و تداوم حرکت انقلاب و آفرینش نظام مدنی دینی. مرحله‌ی دوم بعد از جنگ تحمیلی اتفاق افتاد و با توسعه و نوسازی یا بازسازی زیرساخت‌ها همزمان شد. تصمیم‌گیران کشور در پی ارائه‌ی مدلی از توسعه بودند که بتواند مشکلات اقتصادی را برطرف و و الگو و بوم فرهنگی ایرانی را نیز رعایت کنند. در برخی از موارد، مدل توسعه‌ی ارائه‌شده به شکاف فرهنگی در جامعه و رشد نسبی ثروت در بخشی از جامعه منجر شد. مسجد نیز که اصیل‌ترین پایگاه فرهنگی و دینی جامعه بود، به برخی از موارد، نتایجی نامناسب بروز می‌داد. در همین زمان، برای مسجد نهادهای رقیب به‌وجود آمد که موازی کارکردهای مسجد بودند؛ لذا در این مرحله، گاه نقش مساجد رو به افول نهاد. هرچند، باتوجه به قدمت و دیرپایی این نهاد، باز فقط مسجد بود که اصلی‌ترین پایگاه مردمی برای مواقع حساس بود.

تمدن و مسجد

برای دستیابی به تمدن باید علت‌های چهارگانه‌ی فاعلی، مادی، صوری و غایی حاضر باشد، یعنی زمانی جامعه آماده‌ی رعایت نظم مدنی باشد. حصول تمدن مبتنی بر ملاک‌های مختلفی است که هریک ضروری و بایسته اند و زمینه‌ی فرهنگی جامعه متمدن به شمار می‌روند. در این راستا، مسجد پیشانی تمدن خواهد بود. مسجد هم بنیانی‌ترین عنصر هنری، معماری و زیبایی‌شناختی تمدن دینی است و هم اصیل‌ترین پایگاه معرفتی برای شهروندان تمدن دینی. لذا خلق نظام تمدنی به‌نظر حساس‌ترین مرحله است؛ زیرا نیازمند طراحی نظام معرفتی‌ای است که به پدیداری تمدن اسلامی ایران منجر می‌شود تا در سایه‌ی آن بتوان به تعریف جهانی از شیعه و اسلام دست یافت و الگویی کارآمد به جهانیان ارائه داد. چنین نظامی جوابگوی نیازهای انسان معاصر است و غنایی از معنویت در بر دارد که خلأ ارزش‌های پسامدرن را پر می‌کند.

برنامه‌ریزی برای بهره از مساجد

همه‌ی این عناصر ضروری را باید در کانون مسجد گرد آورد و روحانی ای آگاه را مسئول آن کرد. این امر دو جهد را می‌طلبد: ۱. نگاهی امروزی به مفهوم واقعی اجتهاد و گریز از حاشیه‌نویسی، ترجمه و تقلید ۲. نگاهی دیروزی به امروز و اجتناب از سطحی‌زدگی، نیازدگی و ماده‌انگاری همه‌چیز. تلفیق این دو می‌تواند هم ساحت پیشرو را تسویه کند و هم سیاحت پشت سر را منقح گرداند. این کاری است بسیار دشوار و فقط از عهده‌ی عالمان و فرزندگان بر می‌آید. کسانی که در تعصب زمان و مکان نمی‌مانند و فراتر از زمانه‌ی خویش و با الهام از آموزه‌های دینی روزنه‌ای به فردا می‌گشایند. برای اینکار نیازمند تحولی درونی در همه‌ی عناصر مؤثر در مسجد هستیم که امید است اتفاق افتد.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد